

A NÉPSZÁMLÁLÁSOKRÓL.

Köztudomású dolog, hogy az államok kénytelenek népességüket időnkint számbavenni. E számbavétel vagy megszámlálás szüksége és nélkülözhetetlensége iránt szót vesztegetni teljesen fölösleges. Rendezett állam el nem lehet nélküle, mert népe számának s különböző viszonyának ismerete alapját képezi közigazgatási, egyházi, sokban gazdasági, általában pedig társadalmi politikájának.

Meg is tették e számításokat már a régi keleti népek, még inkább pedig a rómaiak s habár később a nép viszonyai-val kevésbé törődő feudális állam könnyebben el volt nélkülok, mihelyt a nép számában is nyilvánuló súlyának tisztább öntudatára jutottak az államok, újra csak ismét a számlálásokhoz fogtak.

A népszámlálás a mily kezdetleges modorban hajtattott végre alig egy századdal is ezelőtt, ép annyira fejlődött és tökéletesbült a legutóbbi évtizedekben. Az immár több mint egy negyed század óta időnkint ismétlődő statisztikai kongresszusok talán egy irányban sem fejtettek ki oly üdvös működést, mint épen a népszámlálási módszer tökéletesítésében, összhangzásba hozatalában. Az egyes államok versenyezve törekedtek minél részletesebben ismerni meg népességöknek nemcsak számát, de nemét, vallását, társadalmi viszonyait, családi állapotát, korát stb. Minden újabb népszámlálás egy-egy nagy lépés volt a társadalmi tudomány haladásában; csak egy kívánni való maradt még, az: hogy ne csupán egy államnak, hanem egész világrészünknek, bizonyos időpont alatti hű és kimerítő népességi képét nyerjük.

A Szentpétervárott 1872-ben ülésezett VIII. nemzetközi statisztikai kongresszusnak sikerült e tekintetben is egyezséget

hozni létre s a különféle államok népszámlálásainak nemcsak alakját, de időbeli összhangzatát is megállapítani.

Eddigelé ugyanis az egyes államok régibb szokás, vagy szükség és egyéb intézményeik kívánata szerint, hol 10, hol 5, hol épen 3 évi időközökben ismételték a népek megszámláltatását tekintet nélkül arra, vajjon más, vagy csak a szomszéd állam is hajt-e végre ugyanazon időben hasonló műveletet vagy sem.

Mily nehézséggel jár s mennyi munkát okoz az ily, különböző időkben végrehajtott számlálások alkalmával a külföldön tartózkodó honfiak számát konstatálni, azt csak az ítélheti meg, a ki akár maga volt kénytelen hiányzó honfitársai után az egyes külállamokban tudakozódni, akár pedig a külföld számos államai által az országban tartózkodó honfiak után érkező tudakozásokra felvilágosítást szerezni s az ilyet ismét továbbadni.

Statisztikus érezheti e bajokat csupán, teljes mértékökben; de statisztikusok ültek együtt Szt.-Pétervárott s e baj teljes érzetében hozták a határozatot, hogy ezentúl Európaszerte csak minden 10 évben ismétlődjék a népszámlálás, hogy a számlálások a 0-val végződő évek végszakára essenek s hogy az első ily általános számlálás 1880-ban eszközöltessék.

Európa különböző államainak kormányai, elfogadván és szentesítvén a szentpétervári kongresszus határozatait, ezzel együtt beleegyeztek a népszámlálásnak foganatosításába, mely is e szerint Európa legtöbb államaiban ekkor fog végrehajtatni.

Vajjon hazánk isrészt fog-e venni az európai concertben? Ez idő szerint még nincs elhatározva. Tény ugyanis, hogy a legtöbb államban törvények léteznek, melyek a népszámlálások időnkinti ismétlését szabályozzák. Ott tehát nem egy új intézmény megállapításáról, hanem legfeljebb valamely határidő megváltoztatásáról lesz szó, ha a netalán más időpontra tervezett volt számlálási határnapot 1880. deczemberre teszik.

Hazánkban erre nézve nem létezik törvény. Az 1869. III. t. cz. csakis az 1870 elején végrehajtandó volt népszámlálásra vonatkozik. A számlálás ismétlésére nézve az nem foglal magában semmiféle határozatot s e tekintetben lényegileg eltér

az osztrák hasonló törvénytől, mely az ily számlálásnak tíz évenkénti ismétlését is megszabja. — A mennyiben azonban nekem amaz idézett törvényeziknek — nem megalkotásában, mi a törvényhozást illette, hanem — javaslat alakú fogalmazásában s később magyarázatában és védelmében részem volt, úgy jó lélekkel mondhatom, hogy a 10 év múlva ismétlésre vonatkozó passus nem feledékenységből, hanem elővigyázatból maradt ki. Tudva volt ugyanis már akkor tájban, hogy a számlálások egy időben való végrehajtása iránt erősen törekednek Európa legtöbb államában; valamint jól tudtam, hogy Magyarországon a már 1868-ra tervezett számlálást tovább halasztani nem lehetett.

Azontúl tudtam, hogy Ausztriában sem tarthatták meg a már 1857-ben 10 év múlva ismétlendőnek mondott számlálás határidejét — habár azt akkoriban még nem alkotmányos törvény rendelte; — elvégre pedig nem szerettem volna valami olyast törvénybe iktatva látni, mit, hogy annak idején végre is hajthatunk-e az állami életnek egy évtized alatt előfordulható ezernyi viszontagságai között, még csak valószínűséggel is előremondani alig lehet. Biztam végül Magyarországnak erélyes kultur-törekvéseiben, meg lévén győződve, hogy valameddig hazánk e téren marad, oly műveletben való közreműködéstől nem vonja el magát, mely valamennyi művelt államban és mindenha közműveltségi ténynek és a rendezett közigazgatás egyik mellözhetetlen feladatának tekintetik.

Fog-e tehát 1880-ban Magyarország területén népszámlálás elrendeltetni és foganatosítani? az oly kérdés, melynek megoldása kormánytól és törvényhozástól függ. Ezzel talán itt nem kell foglalkoznunk. Elég, ha megemlítjük, hogy ellene legfeljebb a pénzügyi tekintetek szólhatnak, mert tagadhatlan, hogy az ily számlálás sokba kerül, sőt az újabb az 1870-dikinél többbe is fog kerülni. Vajjon annyi baj és csapás között, mely ez országot érte, megengedhető-e ily új kiadás? ez nagyon megfontolandó. Ámbár ép ezen bajok és csapások, melyek a lefolyt évtizedben különböző alakban értek, viszont a népszámlálás okvetlen végrehajtása mellett is szólanak.

A pénzkérdésre egyébiránt még visszatérünk s így itt elég annak fölemlítése, hogy kínálkozik mód, mely mellett a szám-

lálás olykép végrehajtható, hogy költségei nem csökkennek ugyan, de érezhetlenné válnak s az állami budgetben, melynek egyensúlyozása oly kiváló gondunk, hogy nagyobb csorbát ne ejtsenek.

Annyi bizonyos, hogy a népszámlálásnak, ha elrendeltetnék, készületlenül nem szabad bennünket találni. Tudjuk, hogy 1880 nincs messze és konstatalhatom, hogy monarchiánk másik felében hónapok óta tárgyalják e kérdést valamennyi kormányzati ágban s így talán nem fölösleges vele itt, egyelőre társadalmi téréen foglalkoznunk.

A népszámlálások kérdése — mint emlitém — sokat szellőztetett a statisztikai nemzetközi kongresszusokon és a szakférfiak eme gyülekezetein számos pont elannyira tisztázott, hogy azokhoz újlag szólni valóban meddő dolog volna.

Maradtak azonban viták, legalább eldönthetlen kérdések is, melyekre nézve a kongresszusok úgy segítettek magukon, hogy a számlálás alkalmával tekintetbe veendő népességi mozzanatokot kétfelé osztották, egy részökre kimondván, hogy pontjai általában kötelezők valamennyi államra nézve; míg másik részökre nézve oly véleményben voltak, hogy minden állam saját belviszonyainak tekintetbe vételével határozza el, vajjon fölveszi-e a számlálásba vagy sem.

Magyarország már az 1870-diki számlálás alkalmával is több mozzanatot vont be a föl vételbe, mint a mennyi nemzetközileg szigorúan megköveteltetett. Ezekkel itt újon foglalkozni, unalmas ismétlések kikerülése végett, egyáltalán mellőzhetjük.

Sokkal érdekesebbek azon kérdések, melyekre nem a nemzetközi megállapodások, hanem a hazai viszonyok és szükségletek az irányadók.

E kérdések három szempontból jöhetnek tekintetbe, t. i. a számba veendő mozzanat vagyis a gyűjtendő anyag, a számlálás végrehajtásának, meg az anyag feldolgozásának módozata és végre pénzügyi oldaluk vagyis a költség szempontjából.

Az első szempontból kétség sem foroghat fenn az iránt, hogy kevesebbet, mint 1870-ben nem igen kérdezhetünk honfitársainktól. Az egyéni, családi, társadalmi mozzanatok ezuttal

se maradhatnak figyelmen kívül. Itt csak egy kérdés merülhet fel, mely 1869-ben is erősen foglalkoztatá a népszámlálás módját előkészítő férfiakat, s ez a nemzetiség. De ez sokkal fontosabb, semhogy vele csak futólag és melleleg foglalkoznánk, miért is reá azonnal külön visszatérek.

Előbb csak még az iránt kell tisztába jönnünk: a nép mely kategóriáját akarjuk a számlálók alapjául elfogadni: a tényleg jelenlevő népességet-e, vegyest, hazabelit és külföldit, a mint az a számlálás pillanatában az országban tényleg megvan; avagy az illetékes, ugynevezett jogi népességet, vagyis a hazabelieket, tekintet nélkül arra, vajjon a számlálás idején illető községökben, megyéjükben, vagy egyáltalán az országban jelen vannak-e vagy sem?

Ha tisztán a nemzetközi megállapodásokat vesszük kiindulási pontul, ugy kétség itt se merülhet fel, mert e megállapodások elég határozottan szólnak arra nézve, hogy a számlálás alapjául a tényleges népesség (population de fait) veendő, az ugynevezett jogi népesség (population de droit) kutatása, a helybeli vagy telepített népesség (Wohnbevölkerung) s minden egyéb kategoria tanulmányozása az illető állam kénye-kedvére hagyatván.

Honosítási törvény hiányában Magyarországon igen könnyen arra szavazhatnánk, hogy érvük be mi is a tényleges népesség számbavételével és ne mélyedjünk a különben is nehezebben konstatalható illetékesség nyomozásába. Noha az ez utóbbi kutatással járó nehézségeket jól ismerem, részemről mégis és épen magyar szempontból a jogi népességnek is számbavételét mellőzhetlennek tartom. Elannyira szükségünk van nemzetünkhöz tartozó minden egyes tagnak számbeli ismeretére, hogy be nem érhetjük a pusztán véletlenül jelenlevőknek a följegyzésével; hanem számon kell vennünk a nemzetünk létszámából ideiglen hiányzókat épugy, mint számon kell vennünk a hosszabb-rövidebb ideig köztünk tartózkodó idegeneket, kik nemzetünkhöz tartozóknak nem vallják magukat, vagy a kik jog szerint ahhoz nem számithatók.

Más nagyfontosságú társadalmi érdekek is követelik egyéb-iránt, hogy a honossági kérdés törvény által megoldassék. Lehet, hogy mire a számlálás végrehajtására kerül a sor, e

törvény is meg lesz hozva. Ha nem, akár a községi rendezésről szóló 1871: XVIII. törvényczikk II. fejezetének analogiája alapján, akár belügyministeri rendelet útján, meg fog kellenni állapítani a szabályokat, melyek bármely esetre alkalmazhatók levén, kétséget ne hagyjanak fenn az iránt, ki tekinthető a magyar nemzet tagjának vagy sem.

De ezzel még korántsem lesz megoldva az előbb említett nemzetiségi kérdés. Akár törvény útján végleg, akár rendeleti úton ideiglen oldassék meg a honosítás kérdése, ez mindössze a politikai nemzetiségnek nem annyira fogalmát, mint kategoriáját fogja megalkotni. Erre nézve pedig különben is tisztában vagyunk, hogy minden honpolgár magyar. A sokkal nehezebben constatálható törzs- vagy fajbeli, mondhatnók nyelvi nemzetiség kérdését ez meg nem oldja.

Vajjon kerüljük-e újra e kérdést, mert megoldása nehézségekkel jár, mint kerültük 1870-ben? Ne is iparkodjunk-e választ találni e kérdésre: »hányan vagyunk, mennyi a magyar?« vagy kényszerítsük-e újra a magánkutatót, ki a dolog iránt, mint utóvégre mindnyájan, érdekekkel viseltetik, hogy kerülő utakon kísértse meg megoldását, mint tettem volt magam 1871-ben, midőn az iskolába járó gyermekek alapján számítottam azt ki?

Lajtbántúli szomszédaink, jobban tartva a nemzetiségi izgalmtól mint mi magunk, ily kerülő útra készülnek térni, a nemzetiség helyett a családban beszélt nyelvet akarván a legközelebbi számlálás alkalmával tudakolni. Vajjon e nyelvi rovaton fogják-e később becsempészni a nemzetiséget is táblázataikba? arról nincs tudomásom.

Magyarországon nem szeretném, ha bátortalanságot, önbizalom hiányát eláruló ily kerülő útra térnénk.

Hazánkban nincs mit tartani nemzeti izgalmtól, melyek a népszámlálás alkalmával támadhatnának, vagy általa fokoztatnának.

Nézzünk szembe a kérdéssel.

Boldogult Eötvösünk úttörő munkái folytán, melyeket az »Uralkodó Eszmékben«, később a »Nemzetiségi kérdésben« világra juttatott, a kérdés értelmezése sokat tisztult. Az ő

érdeme volt kimutatni, hogy a leszármazás és nyelv nem szükségképeni járulékaik, nem is mellözhetetlen ismertető jelei a nemzetiségnek. Az ő eszméi alapján tovább építve, lön immár általában elismerve, hogy a nemzetiség szellemi momentum, melynek öntudata csak bizonyos fokú műveltséggel jár. Azért nincs a műveletlen köznépek nemzetiségi tudata. Valamely államon belül él a nemzet, melynek egyes tagjai külön törzsekhez vagy fajokhoz tartoznak, és nem szükségszerűen ugyan, de legnagyobb részben külön nyelven is beszélnek, azon levén egyéb, mindinkább elmosódó fajtellegeken kívül, leginkább föl ismerhetők.

E kérdés tisztázásához lényegében járult dr. Gumplovicz is az imént megjelent könyvével. *) Sokat foglalkozik abban a statisztikusoknak a nemzetiségi kérdésről nyilvánított nézeteivel is, és bár gondolatmenetét, ítéletét s definitióit teljesen elfogadom, egyben mégis — úgy látszik nekem — túllőtt a czélon, midőn azt állítja, hogy az államnak érdekében sincs megtudni, mily nemzetiséghez tartoznak, vagy mily nyelven beszélnek polgárai?

Sőt ellenkezőleg, ép oly országban, mint hazánk, s a milyen nagyrészt Ausztria is, van az államnak legalább is annyi érdeke, tudni, mily néptörzsek s mekkora számban és arányban lakják az országot, mint a hogy érdekében van tudnia, mily vallásnak, családi állapotnak, korának az illetők? Hiszen számos közigazgatási és törvénykezési intézkedés a népesség nemzetiségi és nyelvbéli számarányán alapszik; maga a népiskola, a közművelődés emez első talapzata, a nemzetiségen sarkallik.

Abban igaza van Gumplovicznak, hogy a nemzetiség, más helyesebb értelmezése szerint, vajmi kevés megfoghatót, megszámlálhatót nyújt a statisztikusnak, minélfogva — mint szellemi momentum — megszámlálás alapját nem képezheti. De ebből még nem következik, hogy kutatása végleg mellőzendő volna.

A fentemlített különbséget, t. i. a bizonyos törzshez vagy fajhoz tartozást, a legműveletlenebb honpolgár is tudja. Hogy ezzel együtt a nemzetiséggel járó jogokra — az összes

---

*) Das Recht der Nationalitäten in Oesterreich-Ungarn. Innsbruck 1879.

nemzetiségi kérdés és nemzetiségi harcz egyedüli vitás kérdésére — nézve is tiszta fogalma volna, azt ezzel korántsem állítom; de nem is szükséges. Szellemi és nemzetiségi momentummá csak a nemzetiségi, egyenjogosultsági vagy uralkodási kérdésekkel szemben válik a nemzetiség, azon alól csakis törzshöz és fajhoz, vagy egyszerűen és magasabb értelemben nemzethez tartozás kérdése.

A nemzetiség meghatározása tehát első sorban és megtámadhatatlanul egyéni jog s csak az egyén által oldható meg. Még pedig nem is oldható meg másképp, mint egyéni bevallás által. S itt csakis két eset képzelhető s kétféle válasz várható. Vagy a míveltség azon alantas színvonalán áll az illető, hogy a nemzetiségről fogalma sincs, s akkor egyszerűen a törzset mondja be, melyhez tartozik s tótnak, oláh-nak, szerbnek, stb. vallja magát; vagy tud a törzs és nemzetiség, nemzetiség és nemzet közt különbséget tenni, s akkor egyszerűen magyarnak vallja magát, mely eredetileg ez vagy amaz törzshöz tartozik. Kivételt itt az egyes törzsek csak azon fél-intelligentiájú malkontensei fognak tenni, kik külön nemzetiségi aspirációik folytán általunk eddig dédelgettetvén, vagy magán-érdekből külbefolyásoknak hódolván, némi tüntetéssel hirdetik, hogy nem magyarok: hanem, magyar tejen s kenyeren élvén, Szt.-István koronája országain kívül még egyéb hazával nem birván, de még a föld kereksege egy országában sem fogadtatván el számot tevő faktornak, mégis buta göggel hirdetik, hogy ők nem magyarok.

Ily néhány — ha szaván fogatnék, földönfutóvá, mert hazátlanná váló — individuum kedvéért ejteni el egy fontos népességi tényező tanulmányozását, csakugyan gyarló dolog volna. Ők szám szerint nem nyomnak a latban, de jó lesz őket, számlálás alkalmával, legalább szemtől szembe megismerni.

Egyáltalában tisztába kell jönni azon kérdés iránt, hogy a népszámlálás komoly tanulmány az államra és társadalomra nézve. Nem lehet itt szó kényelmességi vagy czélszerűségi szempontoknak alkalmazásáról, a kényelmetleneknek és netalán kellemetleneknek eleskamotirozásáról. Számlálás útján népünket akarjuk megismerni; megtudni minden előnyös és hátrányos viszonyt, mely a különböző népelemekben és tulajdonaikban

rejlik. Az igazságot kell keresnünk, tiszta bort kell követelnünk. Hogy az eredményekkel mit teszünk, a számokból mily következtetéseket vonhatunk le, a következtetések és eredmények után mily intézkedéseket teszünk, ez teljesen más rovatra tartozik, s nem lehet befolyással a népszámlálásra magára, mely mindennek épen alapját nyújtja csupán.

A néppel és nemzettel szemben nincs tehát mitől tartani, még ha számba is vesszük a nemzetiségeket. Izgalmak, a szenvedélyek felkorbácsolása stb. mind olyan szó, mely jó lehet ijesztőnek azokra nézve, kik félni tudnak, vagy épen akarnak, de komoly alapjuk nincs.

Komoly alapja csak egy ellenvetésnek lehet: annak, hogy ha az eredeti adatgyűjtést kellőleg ellen nem őrizzük, könnyen hamisított adatokat adhatunk.

Ha a magyar államcszmét kellően ápoltuk volna; ha meg tudtuk volna már győzni az egyes nemzetiségek itt-ott még idegenkedő elemeit arról, hogy a nemzetiségi teljes egyenjoguság hirdetése, mint az a 48-iki forradalom után Bécsben s később a kremsieri gyűlésben proklamáltatott: humbug; hogy rendezett államban absolute mellőzhetetlen egy uralkodó nemzetiség, mely az államnak is megadja nyelvét, mi nélkül rendszeres kormányzat és közigazgatás nem képzelhető; ha köznépünk is annyira mivelt volna, hogy minden családfő maga vezethetné be a bevallási ívbe az egyéb kérdésekre adandó válaszon kívül nemzetiségi hitvallását is — akkor adathamisítástól sem kellene tartanunk.

Mindez azonban, fájdalom, még nincs így. Elavult megyei és mindcddig el nem ejtett választási rendszerünk mellett némely idegenajkú többséggel bíró megyét el hagytunk vadulni, s az önérdék ott ellenőrizhetetlenül gyakorolja nemzetiségi üzemleit. Számlálás alkalmával számláló ügynökökre szorulván, legnagyobb részük nem a magasabb értelmiségből, hanem az ideig-óráig való kereset természete szerint, ép azon félintelligentiából fog kerülni, mely ha szigorú felülörködés nélkül működik, nemzetiségi üzemleit könnyen átviszi a népszámlálás országos terére is. Ha a megyei administratio — mint közigazgatásilag rendezett államban kellene — tisztán az államhatalomtól függne, ebben sem volna baj; mert a felügyelő tisztviselő

könnyen az ujjára koppinthatna a hűtlenül eljáró ügynöknek. Legtöbb helyt úgy is lesz; de a hol a megyei tisztség maga is satnrálva van ferde nemzetiségi fogalmakkal, hol maga is azon elemekből került, melyeket állami szempontból ellenőriznie kellene, ott az adatbamisítás iránt aligha találunk kellő garantiát.

Ime senki sem fogja szememre vethetni, hogy bármi ön-ámitásban ringatnám magamat. Tudom, mit kell tennünk; mi cél felé kell törekednünk; de ismerem a nehézségeket is, melyekbe ütközhetünk, s ha ki se is fejtem, — mert ez más kormányzati ág körébe tartozik — de legalább jelzem a teendőket, melyek ama nehézségek elhárítására vezethetnek. Egyszerűen s az eszközök részletezése nélkül úgy formulázható ez, hogy az államot fölébe kell emelni a helyi hatóságok ott, hol a helyhatóságra eléggé nem támaszkodhatni oly irányban, hogy mulasztása által állami érdekek ne sértsenek.

Mindössze igazságot akarunk, a valódi tényállást akarjuk ismerni; hogy pedig ennek kiderítésére a megfelelő eszközöket is alkalmazzuk, ezt az igazság s az állam érdeke egyaránt megkövetelik.

A nemzetiséggel kapcsolatban, az eredeti fölvetelnek némi ellenőrzéseképen, de abszolút érdekű adat is szerezhető be a számlálás alkalmával s ez a népnek nyelvismere té. Ép most, mikor célszerűségi — szívesen mondom ezuttal — állami szempontból a magyar nyelv oktatását készülünk behozni valamennyi népiskolába, ez a leghelyesebb időpont, hogy a nép jelen nyelvismeretét megtudjuk. Ha tíz—tíz év múlva újra ismétlődik a népszámlálás, számilag ki fogjuk mutathatni, mily eredményei voltak s lesznek amaz intézkedésnek. Ha egész fontosságát és jelentőségét felfogjuk a kérdésnek, meg fogunk győződni róla, hogy ez egymaga föléri a számlálással járó nemcsak nagy fáradságot, hanem költségeket is. Megtudni a haza valamennyi lakójától, ki mily nyelvet tud? s ezt kiterjesztve a gyermekekig, mellette meg jól kibaszálva az ösanyagot, megtudni, hol és hány esetben beszél már a gyermek más nyelvet, mint szülői s nagyszülői, mikép magyarosodtak meg az egyes telepek, avagy oláhosodott el, például, valamely falu fiatalabb nemzedékében stb., mindez épen Magyarországra

nézve oly végtelenül fontos és érdekes tárgy, hogy kutatását elejteni semmi szín alatt se volna szabad.

Nagyon megfontolandó dolog, pusztán a népcsségre vonatkozó adatok gyűjtése határozottassék-e el ily számlálás alkalmával, avagy más, szintén érdekes és fontos tudnivalók kutatása kapcsoltsassék-e össze vele.

A nemzetközi megállapodások kizárólag csakis népszámlálást javallanak, a gyakorlat majd mindenütt mást mutat Világos tehát, hogy itt csupán a célszerűségi szempont s valamely ország külön viszonyai dönthetnek.

Bármely a népszámláláshoz nem közvetlenül tartozó fölvétel vagy adatgyűjtés csak megnehezíti, terheli az amugy is nagy munkával járó számlálási műveletet. Csakhogy viszont az ily műveletek oly nagy apparatust hoznak működésbe s oly tömérdek költséggel járnak, hogy azoknak több iránybeli kihasználása nagyon is indokoltnak látszik. Így némely országokban az általános népszámlálás mellett a nép birtokviszonyai is fölvétettek; magunk is 1870-ben — mi egyébiránt szintén sok helyt történt — a népszámlálás alkalmával a hasznos házi állatokat is lajstromba szedtük; Németországban pedig a legutóbbi népszámlálás alkalmával épen teljes iparstatisztikát is készítettek. Ott egyébiránt a vámszövetségbeli leszámolás miatt három-háromévenként ismétlődven eddig a népszámlálások, mindannyiszor más-más fontosabb fölvételt kapcsoltsak volt össze e művelettel.

Valamint a nemzetközi kongresszusok határozatai alapján általában minél egyöntetűbb fölvételeket óhajtanak nemcsak a statisztikusok, hanem a számlálás anyagát felhasználni szándékozók is, ugy még inkább óhajtandó, hogy két, nemcsak szomszéd, de egy uralkodó alatt álló sokkal közvetlenebbül érintkező állam, minél egyöntetűbben járjon el számlálásával. Így történt ez 1870-ben, bár egynémely részlettel mi tovább mentünk kutatásainkkal, mint az osztrákok, így óhajtandó ez 1880-ra nézve is.

A monarchia lajtántúli felében azonban előbbre lévén az illetők, a legközelebb megejtendő népszámlálás elveinek megállapításában, két dologra nézve majdnem végleg tisztában vannak: először, hogy állatszámlálást ezuttal nem kötnek

össze az általános censussal, másodszor, hogy a mostani népszámlálás alkalmával iparstatistikát is készítenek.

Az állatszámolásnak a népszámlálástól való elválasztása mellett azon, mindenestre nyomós okot hozták fel, hogy a pusztá megolvasáson kívül az állatok faja, neme, kora, súlya is felveendő, ha mezőgazdasági hasznot akarunk a nyerendő adatokból huzni, erre pedig többféle szakismeret szükséges, mint a mennyi az egyszerű számláló-ügynökről föltehető; azontúl az állatok számbavétele a voltaképeni népszámlálásnak legtöbb helyt csak terhes járulékaul tekintetvén, ritkán hajtott végre kellő pontossággal; minélfogva a nyert adatok sem eléggé megbízhatók; végül pedig a népszámlálásra nézve legcélszerűbbnek talált időpont, t. i. az évforduló, a házi állatok létszámának megtudására nézve viszont a legalkalmatlanabb, akkor levén a gazdának marha- és sertésállománya a minimumra redukálva, mi aztán hamis következtetésre szolgáltat alkalmat valamely ország állattenyésztését illetőleg.

Mindmégannyi érv, melynek helyességét kétségbe vonni alig lehet. De tiszta meggyőződése, hogy mindez érv nem döntött volna a Lajtán túl, ha Ausztriának külön földművelési miniszteriuma nem volna, mely ismét külön gazdasági felügyelőkkel rendelkezvén, magára vállalta, hogy a népszámlálást követőleg saját szakértő egyénei által külön állatszámolást eszközöltet, melyre 30 ezer forintnyi költséget akarnak szánni s a mely alkalommal a különféle állatfajok élő és holt súlyára nézve is szándékoznak külön kísérleteket tétetni.

Ha engem helyzetünk ismerete az iránt biztosítana, hogy saját földművelési miniszteriumunk is készül hasonló lépésre, de hogy ezt költségvetésén belül, vagy netalán igénybe veendő póthittel fedezni hajlandó, meg képes is: a legkisebb habozás nélkül magam is a felsorolt okoknál fogva az osztrák álláspontra helyezkedem.

De erre, fájdalom, nincs, vagy igen kevés a kilátás. A népszámlálás azzal, hogy a házi állatok számbavételét elejtjük, nem fog sokkal kevesebbe kerülni. Azt pedig jelen pénzügyi viszonyaink között bajos remélni, hogy ha már az egyik, nagyobb műveletre néhány százezer forintot kockáztattunk, újra 20—30,000 frtot fordítsunk tisztán arra, hogy házi álla-

taink létszámát pontosabban megtudjuk s néhány újabb részletre nézve bővebb ismereteket szerezzünk. Pedig ez ismeretekkel birnunk kell, ezt senki, a ki országunk gazdasági viszonyait, válságait s a rendszerváltozás iránt egyre sűrűbben felmerülő javaslatokat ismeri, tagadni nem fogja.

Megfogyott-e állat-létszámunk vagy szaporodott-e, mely vidéken mily állatfajoknál állt be ezen változás, mindez melőzhetetlen tudnivaló, ha közgazdasági intézkedéseinknél biztos alapon akarunk eljárni s nem újra vakon tapogatózni oly tervezetekkel, melyektől a jövő évtizedek gazdasági jóléte függ. Tartok tehát tőle, hogy le fog kelleni mondanunk a legjobbnak ismert rendszerről, hogy legalább a lehető jót elérjük. Össze fog kelleni kötnünk az általános censussal a házi állatok megszámlálását, ha azt nem akarjuk, hogy újabb egy évtized alatt a máris tiz évnél régibb, különben se valami megbízható elavult adatok alapján működjünk.

Itt pedig — s ezt határozottan ki kell emelnem — concessiót tenne az elmélet, a statistika tudományos igénye a gyakorlatnak. Mert ha a népszámlálásnak lehető legtökéletesebb végrehajtásáról volna csupán szó s nem egyuttal a gyakorlatilag elérhetőről, statisztikus soha sem szavazhatna együttesen foganatosítandó nép- és állatszámolás mellett.

Azon kérdésre nézve, vajjon az iparstatisztika tekintetében inkább álljunk-e a bécsiek álláspontjára? arra nézve közelebbről kell véleményemet indokolnom.

Az ipar tudvalevőleg oly foglalkozások számos neméből áll, melyekhez az egyéni képzettségen és ügyességen kívül számos technikai berendezés, eszköz és szerszám is szükséges, hogy tényleg termelő lehessen. Az iparstatisztikának, ha üdvös közgazdasági intézkedéseknek akar alapul szolgálni, az iparüző egyéneken kívül a gyárakat és műhelyeket, berendezéseket és felszerelésüket is ismerni kell, sőt ki kell terjeszkednie adatgyűjtésével az előállított termelvényekre és elkelési helyökre is. Csak ha mindez adatokat nyújtja, szolgáltatja valamely ország iparosságának teljes képét; csak ily teljes képnek birtokában constatalhatjuk azontúl először mink van, és fölismerve a hiányokat és hézagokat, gondoskodhatunk másodsor ezeknek

is, akár az általános közgazdasági politika, akár közvetlen intézkedések ntján való betöltésökről.

Mindez ismereteket népszámlálás alkalmával szerezni, azonban aligha látszhatik czélszerűnek. De igenis alapját vetetjük meg és nagy szolgálatokat tehetünk az iparstatisztikának és mindennek a mi ezzel összefügg, épen a népszámlálás kellő szervezése és okszerű fogatosítása által.

Ha szem előtt tartjuk azt, a mit feljebb az iparos foglalkozásról mondtam, legott belátjuk, hogy az iparnak két merően különböző jellege van, melyek egyikét személyesnek, másikat technikaiak nevezhetnők. Mindaz a mi személyes, vagyis a mi az iparüzők számára, foglalkozására, állásuk minőségére stb. vonatkozik, mindaz igen egyszerűen és kedvezően illeszthető be a népszámlálásba. Erre nagyobb szerű új szervezés se szükséges; tökéletesen elég, ha a hivatás és foglalkozás rovatait, melyek a népszámlálásból amugy sem maradhatnak ki, helyesen berendezzük. Megtudni azt, ki miféle ipart üz, gyárilag vagy kézművesképen, avagy házi ipar alakjában termel-e, hány segéddel, tanulóval, munkással működik, az ipartelepben nők és gyermekek is vannak-e alkalmazásban, mindazt igen jól megtudhatjuk a népszámlálás alkalmával.

Ezzel pedig az iparstatisztika egyik igen fontos feladatát megoldottuk s vele alapot nyertünk rá, — hogy másik, technikai részét is, minden nagyobb költség nélkül — habár nem munka nélkül is — szintén megismerhessük. Megtudva ugyanis, hol miféle iparüző van, az ipart magát, annak technikai berendezését, a használt motorokat, munkagépeket és eszközöket, a termelés minőségét s mennyiségét illető s minden további kérdést kevéssel a népszámlálás befejezése után, de külön statisztikai műveletképen közvetlenül az illető gyárvezetőhöz vagy önálló iparoshoz intézzük.

Az iparstatisztikának ilyféle kettéválasztása által, a népszámlálás alkalmával elkészítendő hivatali statisztikát is egyszerűsithetjük. Nem fogunk ugyanis — mint 1870-ben történt — külön néhány iparcsoportot alkotni, hol is az önkény és hibás összevétel soha ki nem kerülhető, s nem fogunk ez által nehezen és jól csak ritkán teljesithető munkát bizni a

közszégi áttekintések szerkesztőire, hanem egyszerűen összeállítatjuk községenkint, hány s miféle iparos találtatott benne?

Megkérdezve azontúl közvetlen az iparosokat a telep munkás minősége szerint, meg is fogjuk válogatni a több rendbeli kérdőíveket, s nem leszünk kénytelenek — mert a gyár- és kézműipart a priori szét nem választhatjuk — komplikált gépészeti kérdéseket intézni az egyszerű, legfeljebb egy-két segéddel működő mesteremberhez; avagy, hogy általában érthető s egyszerű kérdőíveket alkalmazhassunk, lemondani fontos tudnivalókról jól felszerelt gyártelepcknél.

A népszámlálással együtt végrehajtjuk tehát az iparstatisztikának egyik felét a nélkül, hogy akár a népszámlálás budgetjét, akár munkakörét valamennyire megterheltük volna; de előkészítettük egynttal a talajt is oly irányban, hogy az iparstatisztika technikai részét is remélhetőleg jó sikerrel végrehajthassuk.

Ezzel lehet, elmaradunk valamennyire a bécsiek mögött, ha ugyan még foganatosíthatják szándékukat; de nem tettünk semmi olyat, mi a létrehozandó nagy népszámlálási mű összehasonlíthatóságát az egész monarchiára nézve bármikép veszélyeztethetné.

A mi, a népszámlálást illetőleg, ezentúl még mondandónk van, az többé nem belső tartalmára és feladataira, hanem inkább foganatosítására, technikájára és költségeire vonatkozik.

A számlálás foganatosítására nézve első és legfontosabb kérdés: önszámlálás vagy megszámláltatás legyen-e az, mindkét esetben pedig: számláló lapokkal hajtassék-e végre vagy számláló lajstromokkal?

Első pillanatra alárendeltnek látszhatnék a kérdés, vajjon a számlálásnál lapokat használunk-e, vagy lajstromokat? Főkérdés mindig az, hogy jól legyenek betöltve.

Nem is osztozom azok nézetében, kik a számláló eszköz különbözőzetében vélik az önszámlálás és megszámláltatás különbségét is látni. Szerintem e különbség abban rejlik, vajjon a népmaga s választottai által közvetlenül vesz-e részt a számlálásban s a számlálás által gyűjtendő népességi adatok szolgáltatásában, avagy az ország administratív tisztikara s az általa

ideiglen alkalmazott segédszemélyzet hajtja-e végre? Így állítván föl a megkülönböztetést, bátran mondhatni, hogy a Magyarországon 1870-ben fogatosított census önszámlálás volt.

Ingyen vagy pénzért vállalkoztak-e a számláló ügynökök; napidijaik a községet vagy megyét, avagy az államot terheltek-e? az a számlálás jellegét nem alterálja. Tény, hogy nem a megyei, vagy városi tisztikar hajtotta végre a számlálást, hanem maga a lakosság, mely a művelet végrehajtásában a törvényhatósági személyzetnek csakis felülörködése alatt állt.

Lehet, hogy a netalán 1880-ban eszközöndő számlálás nagyjából szintén ilyen lesz. De miután a számlálás költségénél a kérdés eme részére amugy is vissza kell térnem, itt egyelőre elejtem, csakis annyit jegyezvén meg röviden, hogy önámítás volna azt hinni, mintha nagy reményünk lehetne, hogy az 1880-diki népszámlálás a népesség közvetlenebb részvéte mellett, több ingyenmunkával s önállóbban volna végrehajtható, az egy évtizeddel előbb eszközölnél.

Itt mindenek előtt a számláló lapok és lajstromok közötti különbséggel s a számlálásnak rajtuk alapuló módszerével akarunk foglalkozni, hogy később az anyag földolgozásának ugyan csak ezen alapuló módszerét is könnyebben tanulmányozhassuk.

A lapok útján végrehajtott számlálásnak előnyei — mellözve egyelőre az anyag földolgozásánál jelentkező mechanikai előnyöket — abból állanak, hogy az ország minden lakosa tényleg egy összes viszonyait feltüntető lap által van képviselve. E lapokat sorakoztathatjuk azután, — mint a hogy az emberek az életben is gyülekeznek — vallási csoportokba, korosztályokba, ipari társulatokba, foglalkozási nemek szerint stb., s ismét felbonthatjuk, hogy nagyobb s vegyesebb csoportban honosságuk és illetékességök, miveltségi fokuk vagy fogyatkozásaik szerint stb., az időnkint felmerülő szükséghez képest, fő- és alosztályozzuk.

Látnivaló tehát, hogy az ösanyagnak ily mozgékonyágában és kezelhetőségében nagy előny rejlik.

Amaz általában elfogadott állítás, hogy számláló lapokkal csak nagyon mivelt közönségnek készíthető el censusa, nagyon keveset nyom. A miveltségnek oly sokat hirdetett magas fokán

álló német nép amaz országnak egy elsőrendű városában sem bizonyult olyannak, hogy a számláló lapokat kivétel nélkül mindenkor a családfő, vagy a családnak általa megbizott egyik tagja maga betölthette volna. Számos volt az oly kivétel, a hol a számláló lapot csak bizony a számláló ügynöknek kellett kitölteni. E kivétel azután valamivel ritkábban vagy sűrűbben jelentkezik-e, vagy épen valamennyi lapot a számláló ügynöknek kell-e valamely községben betölteni, az a számlálás módszerére vajmi kevés befolyással lehet, legfeljebb is a munkát szaporítja valamennyire.

Sokkal fontosabb azon ellenvetés, mely a lapokkal való számlálás ellen közigazgatási szempontból tehető.

Az utolsó népszámlálási eljárás szerint ugyanis a községi áttekintés anyagául szolgált háztartási vagy összeírási lajstromok — a szerint, a mint egyikkel vagy másikkal eszközöltetett az illető községben a számlálás — a község népe s s e g i k ö n y v é t voltak hivatva képezni. Mennyire vették administratív közegeink hasznát e népességi könyvnek, nem merem kutatni. Hogy a hadjuttalék kiállításakor nem szolgálnak valami nagy adatforrásul, azt tudjuk, mert valamennyi újonczozás alkalmával, újra kénytelen kiadni a lelkész a matrikulák kivonatát, melyekből azután a sok elő nem állítható katonaköteles kikerül. Lajtán túl nagy fontosságot tulajdonítanak e népességi könyvnek és valamennyi újonczozási, rendőri és magánszemélyekre vonatkozó hasonló ügyben e könyv tartalma szolgál alapul.

A lapokkal szerzett számlálási anyag földolgozásának egyik főfeltétele ugyanis az, hogy a községnél nagyobb s így töle távoleső központban dolgoztassék fel. Ha a község számláló anyagát, mely a lapokon, mint eredeti s egyedüli okmányokban foglaltatik, még a községi áttekintés elkészítése előtt, vagy épen nélküle, kiszolgálni tartozik, semmi sem marad kezében azon anyagból, melyet, legalább a rendezett közigazgatású község okvetlenül várva várt, hogy megszerezhessen.

Ehhez járul még, hogy egyes kis lapokon foglalt emez ősanagnak hiánytalan beszolgáltatása iránt semmiféle ellenőrzés nem létezik s így biztosíték sincs az anyag teljessége iránt.

Ha a lapok első koncentrálási helyéül a megyéket jelöljük ki — a központról egyelőre nem akarván még szólni — legalább is külön, habár csak számszerű tartalmat magukban foglaló háztartási vagy házilajstromokat kell föltételeznünk, melyeknek szerkesztése a munkát ismét tetemesen megszorítaná, habár ez az épen nem nélkülözhető ellenőrzésűk és felülvizsgálatnak szolgáltatna némi fogantyút már a községben is. De ugyanekkor valamennyi megyében is föl kellene tételeznünk ha nem is oly gyakorlott munkáscsoportot, mely a lapokból dolgozná ki az összes népszámlálási operátumot, mégis oly revideáló és ellenőrző közeget, mely a megye valamennyi községének valamennyi számláló lapját legalább quoad numerum számba venné s a hiányzókat — ha ugyan a megye azokat kideríteni képes — azonnal reklamálná. Vajjon megyéink nagy részét merhetnők-e ezen munkával megbízni, én, fájdalmasan ismerve a megyék nagy többségének statisztikai tevékenységét, nagyon is kétlem.

Volna még egy expediens, és a népszámlálás pontos végrehajtására, az általa szolgáltatott becses anyag teljes kihasználására nézve a legbiztosabb, t. i. ha a számlálás lapokkal végrehajtatván, belőlük azonnal névszerű községi lajstrom készülne, az ösanyag pedig, vagyis a lapok összege beszolgáltatnék az összeállítással megbízandó vidéki, vagy — a miről később szólnunk — országos központba.

Igaz, és korántsem tagadom, hogy ez a különben is nagy írásbeli munkának majdnem kétszerese volna. Csakhogy el nem szabad felejtünk, miféle munka szaporodik fel így s mifélettől menekülnek meg általa a községek. Szaporodnék ugyanis a községben az egyszerű másolás, melyre kevésbé gyakorlott, olcsóbb munka könnyebben kerül; ez alapon megtartaná a község könnyen áttekinthető alakban számlálási anyagát mint népességi könyv és megszabadulna minden összeállítási, kivonati és összevetési munkától, minőt a községi áttekintés igényel.

E községi áttekintés szerkesztésekor alig ellenőriztetvén, szolgál alapjául a járási, később a megyei s végül az országos összeállításnak. A mi hiba tehát ebbe, az ösanyag rossz összevonása folytán becsúszik — pedig csúszik, hogy ne mondjam, ömlik bele hiba elég — az meg lesz örökítve, foly-

vást öregbedve a megyei s legvégén az országos összeállításban.

Ime egész sora az eléggé fontos meggondolandóknak, mielőtt a követendő eljárások valamelyikére elhatározhatnók magunkat.

Pedig, hogy a kérdést egész teljességében megítélhessük, szükséges még, hogy a számlálás eredeti eljárására is szemügyvel legyünk, a szerint, a mint egyik vagy másik eszközzel: lappal-e vagy lajstrommal hajtatik az végre.

Lajstrom is egyébiránt kétféle volt 1870-ben és lesz 1880-ra is használatban, ha e rendszert megtartjuk. Háztartási lajstrom, nagyobb városokban, melyeket a családfő — ha képes volt reá, — vagy a számláló ügynök töltött ki, minden család egy példányt kapván belőle, melyek egy külön házi lajstromban számszerint voltak az ügynök által összefoglalandók. Végül összeírási lajstromok a vidéki községekben, melyeket kivétel nélkül s a házak sorszáma szerint a számláló ügynök töltött ki. Budapest főváros számláló lapokkal számolt ugyan, de úgy, hogy nagy részöket itt is ügynökök töltötték be, feldolgozásuk előtt pedig ezek is lemásoltattak, mi a főváros által számlálási czélokra nagy munificenciával szánt tetemes költség mellett alig esett ugyan a latba; ez csak előbbi állításaim mellett bizonyít.

Lajstromoknál a megye, járás és község neve (városokban az előváros és utczaé, meg a házszám) csak minden egyes lajstromra volt rávezetendő, a többi rovatok nagy része igenlő egyesekkel vagy tagadó vízszintes vonalokkal volt kitöltendő, csak kevés rovat levén az, melyekbe egy-egy szó volt betűvel beírandó.

Számláló lapoknál a megye, járás s község, vagy városokban még az utcza nevének s a házszámnak minden lapra kell kerülni, ha a lapok későbbi összevetésénél és széthányásánál keltezhető zavart már előre ki akarjuk kerülni. Ez tehát tetemes munkaszaporulatot okoz, mely, ha a családfő tölti be a lapokat, nem oly legyőzhetetlen ugyan; de ha ügynökre esik, igen lényeges.

A megyék, részben járások és legalább nagyobb városok népességi számát ma már eléggé ismerjük ugyan, hogy a szám-

láló lapok fejére ez a központból szolgáltatandó mintáknál már elő volna nyomatható, mi sok ezer lapnál lényeges könnyebbséget okozna. Azontúl pedig olcsó kiállítású kis lapokról levén szó, néhány ezernek e célból netalán nagyobb számban való nyomtatása ugyis alig emelné a költséget érezhető összeggel.

A mi azonban a lapok betöltését, a gyakoribb czimiráson túl illeti, az nemcsak nem jár semmiféle nagyobb munkával, sőt kényelmesebb és ennél fogva biztosabb is, mint a lajstromok betöltésénél. Mig ugyanis a meglehetősen nagyságú és számos rovatú lajstromon az ügynök keresni kénytelen mindig a rovatot, mi főleg több személy bevezetése s a rovatfejtől való lejebbtávozás után mind nehezebbé válik s több figyelmet kíván, mindamellettt rovatvévesztésre könnyen ad alkalmat s így a munka helyességét s pontosságát kockáztatja; addig a kisebb alakú lapon folyvást teljesen szemé előtt van valamennyi rovat könnyű kérdésalakban s így a hibaejtés valószínűsége ritkábbá van téve.

A számlálás minél tökéletesebb végrehajtása szempontjából tehát igenis a mellett szavaznék, hogy az országszerte számláló lapokkal történjék. Így tehető minden rendszerváltozás nélkül és legkönnyebben oly intézkedés, hogy a ki csak írástudó értelmes ember van az országban, maga töltse ki családja számára is a lapokat, az ügynök általi betöltés csak azok számára maradván fenn, kik erre épen nem képesek. Ahol a közigazgatás szükségesnek tartja a népességi könyvet — magam szintén mellette szavazok, bár jobb felhasználását is óhajtanám — ott készítse el a község a lapokból, mi épen nem nehéz, sőt nem is nagy munka, mert nem kénytelen valamennyi a számláló lapon levő rovatot a népességi könyvbe is átviinni, beérhetvén itt csupán a közigazgatásilag érdekeltekkel. Csak-hogy — és ez *conditio sine qua non*, — erélyesen kellene örködnünk, hogy a kitöltött számláló lapok teljes számmal kerüljenek be számbeli lajstromok kíséretében a kijelölendő feldolgozási központba.

A számlálás végrehajtásának bármely módszerére határozzuk el magunkat, egyet ki nem kerülhetünk: jól iskoláztott, feladatuk tudatával bíró közreműködőket, még pedig számláló ügynökök személyében, csupán ha a

központi összeállítás határoztatik el, gyakorlott és ügyes számvéző munkásokat is pedig, ha a községi áttekintés szerkesztése is a vidéknek meghagyatik.

Az ösanyag helyes gyűjtése, vagyis a számláló lapok meg lajstromok rovatainak pontos és lelkiismeretes betöltése az első és mellözhetetlen követelmény, melyet a számláló ügynökök iránt formálnunk kell. Hasonló lelkiismeretes közreműködést és szigorú, pontos eljárást kell követelnünk azoktól, kik a számlálási aktus és eredmény ellenőrzésével és fölülvizsgálattal lesznek megbizandók. Mindkettő csak akkor felelhet meg feladatának, ha teljesítendő kötelességeit behatóan ismeri, ha az általa végrehajtandó cselekvény fontosságáról meggyőződik, s belátására jut az egész művelet nagy horderejének, melyben ő is egyik mozgató kerék szerepét vállalja.

Az összeállítási munkára nézve, ha a vidékre, sőt a községi áttekintés szerkesztésében épen a községekre bizatik, elég az e tekintetben már mondottakra hivatkoznom. Ha ez áttekintés lesz hivatva az ösanyag első összeállítását nyújtani, nem lehet eléggé hangoztatni a lelkiismeretes munka szükségét, a szigorú ellenőrzés mellözhetetlenségét.

Az ellenőrzés és fölülvizsgálat teendőivel, remélhetőleg a hatóságok közegei fognak megbizatni, mert az 1870-ben létezett népszámlálási bizottságok vajmi ritkán váltak be, kellő tevékenységet tagjai alig fejtettek ki, valódi revisori szerepet csak nagy kivételesen tölthettek be; bár némely megyében elég pénzébe kerültek az államnak. De még ha köztisztviselők szemeltetnek is ki ez állásokra, az ügy kimerítő s alapos ismerete nélkül époly kevésbé járhatnak el tisztükben jó eredménnyel, mint nem bizható, megnyugvással, a számláló ügynök tiszte azokra, kik a szükséges előismereteket meg nem szerezték.

Ezért egyik főfontosságú teendő a számláló ügynököknek jó megválasztása; második főtekinet az, hogy idejekorán szemeltessenek ki, s inkább feles számmal választassanak; harmadik, hogy teendőikre nézve jól oktattassanak és úgyszólván kiképeztessenek.

Ha azt akarjuk, hogy a tényleges számlálás művelete

hosszan el ne huzódjék és — ha az ideális egy nap alatt végre sem hajtathatik — egy hétnél, tiz napnál tovább legalább el ne tartson, sok számláló ügynökről kell jó eleve gondoskodnunk. Minden nap, melylyel a számlálás tovább huzódik, a számlálás pontosságának, korrektségének esik rovására. — Egy-egy ügynökre naponkinti 200 megszámlálandó egyénnél többet róvni alig lehet, s így, ha még tiz napra engedjük a számlálást terjedni — a mi pedig már is túl hosszú időtartam — 2000 fej esnek egy számlálóra. Ez Magyarország körülbelül 16,000.000 lakosánál 8000 ügynököt tételez fel, ide nem számítva azokat, kik a munka fölülörködésével és netalán részbeli összeállításával bizatnának meg.

Oktatás nélkül bocsátani szerte a népre e nagyszámú egyéneket, alig látszhatnék tanácsosnak. Tisztán arra hagyui, hogy a kibocsátandó utasításokat és mintákat jól-rosszul átnézzék s legott foganatosításukhoz fogjanak, szintoly kevéssé ajánlható. De viszont az sem tehető fel, hogy ily számban a központba gyűjtessenek az illetők és itt oktattassanak.

Nem marad tehát egyéb hátra, mint hogy az egyes megyékben és szab. kir. városokban a népszámlálás vezetésével megbizandó közegek rendeltessenek néhány napra a fővárosba, hogy itt a népszámlálás összes teendőivel s az akkorra már megállapított szabályokkal megismerkedvén, egyuttal a további oktatás mikéntje iránt tájékoztatván, az ügy apostolaiképműködnessenek illeto vidékükön, elméleti magyarázatokban s gyakorlati utmutatásban részesitvén mindazokat, kiknek a számlálás alkalmával közvetlen teendőik lesznek.

Ez eljárás szerint a fővárosban alig 100—150 egyénnel lenne dolga a népszámlálás egész menetét előadó s magyarázó oktatónak, városokban 20—30, megyékben 150—200 egyén jutna a fővárosi tanfolyamot továbbterjesztő oktatónak betanításra. E számokat pedig meg lehet győzni s ha ez eljárás lelkiismeretesen talál keresztülvitetni, egész tanult kaderét nyernők a számlálásnál közreműködőknek.

Az iránt tisztába kell jönnünk, hogy ha a népszámlálás Magyarországbán 1880-bán végrehajtatik, az nem oly művelet lesz, melyet csak a magunk szükségletei kielégítésére hajtunk jól-rosszul végre. Ellenőrzése alá esik ez egész Európának,

valamint a többi államok eme működése is kénytelen lesz kiállani saját bírálatunkat. Nemzetközi civilisatorius munkáról van szó, mely szigorú hévmérőül fog szolgálni az egyes nemzetek műveltségi fokának megítélésére. Itt meg kell állanunk a sarat, ha hanyatlani nem akarunk Európa eddig birt közbecsülésében . . . . Ezért szükséges mindent elkövetnünk, hogy a számlálás minél tökéletesebb legyen.

Az is lesz az különben, ha az erre segítő minden eszközt kellőleg működtetjük. Az összes népesség érdekelttségét kell felköltenünk s ezt a közvetlenül közreműködendők beható oktatásán túl, a sajtó igénybevételével érhetjük el.

A nép különböző osztályai felfogásához mért, jó, röviden és világosan szerkesztett röpiratok minél számosabb szétosztása, a napilapok bazafias közreműködése, a lelkészek oktató magyarázása mind megannyi eszköz, mely mihelyt a népet az ügy fontossága iránt felvilágosítja, érdekelttségét is fel fogja költetni, s így józan közreműködését is biztosítani.

Legvitásabb kérdés az anyag feldolgozása, az összeállítási munka technikája, vagyis a voltaképi statisztika.

De csak nem szakemberek előtt vitás e kérdés. Maguk a statisztikusok rég tisztában vannak magukkal az iránt, hogy a begyűjtött nyers anyag legtökéletesebb kihasználása, a leggyorsabb, legjobb és — tegyük hozzá máris, habár a költségről szólunkban erre még bővebben visszatérünk — egyuttal aránylag talán legolcsóbb is a központi feldolgozás.

Óriási munkáról s nem kevesebről van szó, mint hogy körülbelül 16 millió számláló lap egy központban, egy e célra külön berendezett, bátran gyárnak mondható irodalmi műhelyben álltassék össze.

A központi feldolgozás ugyanis azt jelenti, hogy az ország összes népszámlálási anyaga egy helyre gyűjtessék s mindaz, a mit eddig a község, a járás s a megye tett, mindaz hajtassék végre e központi gyárban.

Első pillanatra — elhiszem — megdöbbentő lehet még a gondolat is, főleg olyanokra nézve, kik ily óriási munkának berendezésében, szervezésében és fogantatásában még részt nem vettek.

De lehetetlen nincs a dologban. Olaszországban megkísérelték még a 60-as évek elején, Poroszországban az utolsó két

népszámlálást már így hajtották végre s Németország legújabb iparstatisztikai számlálásának végeredményei is így állították össze. Sőt Magyarország statisztikai hivatala szerény, rendes munkaerejével is hajtott végre évek óta hasonló műveletet, a népesedési mozgalom a lelkészek eredeti kimutatásai alapján állítván össze 1876 óta a központban a nélkül, hogy esperesség, járás vagy megye bármely közbenső összeállításnak csak kisrletét is tenné.

Tagadhatatlan, hogy a feldolgozási technika eme rendszerének is vannak hátrányai, bár inkább csak nehézségek ezek és korán sem legyőzhetetlenek.

Ilyen mindenekelőtt a tömérdek nyomtatványi anyag, mely először a központból a vidékre úrlap képében, onnan pedig betöltve, mint számlálási anyag ismét a központba szállítandó. Csakhogy a mennyivel több a számláló lap, annál egyszerűbb és kisebb is a lajstromnál, bárha 16 millió ily lap mégis 6—700 métermázsát nyomna.

Második baj ez óriás anyagnak a központban kezelése, elrakása és nyilvántartása. De ezen is át lehet esni. Már a 16 millió lap maga redukálódik vagy 2 millióval, mert föl kell tennünk, hogy Horvát-Szlavonország meg határörvidékek, a mint saját autonom hatáskörükön belől hajtják végre a számlálást, úgy fel is dolgozzák az anyagot. Továbbá minden község már magában egy csomagba levén kénytelen kötni saját lapjait, azt már csak meg lehet követelni administratív hatóságainktól — miután a népszámlálásnál nagy rendkívüli munka úgy sem háramlik rájuk, hogy eme községi csomagokat járásonként összegyűjtsék, a megye pedig az összes járási csomagokat kis nyilvántartó lajstrom kíséretében felküldje. Elesnék pedig a számlálásból a számos összeállítási lajstrom, mely különben szükségeltetnék, és a mely nagyobb alapjánál és súlyánál fogva szintén sokat nyomott 1870-ben.

Harmadik kénytelenség a nagy terület és a számos munkáskéz, melyet az ösanyag elhelyezése és feldolgozása igényel. Hiába tagadnók, jókora külön ház fog erre kelleni és időiglen alkalmazott néhány száz munkás.

Mert 17 cmtr. magas, 21 emtr. széles, 14 millió ily lap 500 százával rakva egy csomagba, közel 1000 □ métert foglal

el; tízével, huszával kirakva pedig a különböző összevetések alkalmával, egy-egy pár munkásra körülbelöl 35--40 □ méternyi munkatér igényeltetik.

De ily háznak vagy egy évre való kibérlése, mostani lakviszonyaink között, nem legyőzhetetlen akadály; a szükséges sok munkás pedig, néhány napidíjason kívül könnyen kikerülhet, ha minden miniszterium, ugysis legszámosabb, alsóbbrendű tisztviselői közül átenged néhányat egy pár hónapra ezen, egy évtizedben csak egyszer előforduló nagy munkára.

A mi pedig magát a földolgozási munkát illeti, ne higyük, hogy valamennyi 14 millió lapot egyszerre kellene összehányani s újra szétolvasni, hogy a számlálási eredmény kiderüljön. Az ország földrajzi tagozását bátran meg lehet tartani és a község legegyszerűbb számadatain túl a területnek megfelelő mind több-több összevetést kiszámolni a járásra s végre a megyére nézve. Komplikáltabb műveletek tehát csakis a megyék lapcsoportjaival hajtatnának végre, melyek — a fontosabb városokat külön számítva — egyre-másra 200,000 lappal történének. A munka még azzal is egyszerűsíthető, ha a nők, például már az eredeti fölvételnél más színű lapokra iratnak, ugyan csak más színű lapok pedig a távollevő helybeliek számára vétetnek igénybe. Ez előleges berendezéssel, mely semmiféle nehézséggel nem jár, a fentebb kétszázezerben kimutatott kezelési átlag, felére száll alá s egy-egy csoportműveletnél alig 100—100,000 lappal folya a munka.

De ha eddig ily lelkiismeretesen felsoroltuk a lapok feldolgozásával járó hátrányokat és nehézségeket, talán illő az oly előnyöket is megemlíteni, minőket semmiféle más feldolgozási rendszer nem nyújt.

Ilyen mint első és legfontosabb a biztos kezelés s az eredeti számban rejlő szigorú ellenőrzés, mely az összeállítási hibákat majd egészen kikerülni, mindenesetre pedig a minimumra redukálni engedi. Ide járul a munka gyorsasága, mely a lapoknak az egynemű anyag szerinti összerakásából, megolvasásából, az eredmény följegyzéséből s a lapok ujonnan való széthányásából áll, mi másnemű adat keresénél mindaddig ismétlődik, míg az összes anyag teljesen ki nincs használva.

Egyik legkiválóbb és semmi más számolási rendszer mellett

el nem érhető előny végül az, mely a népesség legkülönbözőbb viszonyainak összevetéséből ered. Mily óriási munka volna például, kivonni lajstromokból a különféle foglalkozási nemeket az illetők kora szerint, vagy összevetni az illetékességet a keresettel, vagy például a vallást a műveltségi fokkal! A régi rendszer szerint erről le kellett mondani, mert az az eredeti számoló lajstromoknak minden egyes kérdés szerinti új meg új kiírásával lett volna azonos. A laprendszer mellett az egész könnyűséggel eszközölhető s a népességnek legkülönbözőbb viszonyai a legérdekesebb összevetések szerint kideríthetők.

Mekkora munkaerő lenne szükséges az egész anyagnak ily módszer melletti feldolgozására, egyelőre bajos megállapítani. Bajos nevezetesen azért is, mert az egész anyag — ismervé megyeink szerénykedését ily dolgokban és visszaemlékezve az 1870-iki tapasztalatokra — egy időben be sem kerül. Legelől az önálló városok anyaga jön be s dolgozható fel azonnal; azután jönnek a szorgalmasb megyék, utóbb az átlagos munkásságuk, végül hosszú hónapok multával a mindig hatúl járók. Így a feldolgozási személyzetnek sem kell oly számosak lenni, mintha az egész anyag egyszerre volna, rövid idő alatt feldolgozandó. Hozzávetőleges kalkulust azonban mégis készíthetünk. Ha az egyes községi lapok átvizsgálására átlag két embernek egy-egy munkanapját számítjuk a nagyobb városoknak, ismét két embernek két-két hetet; egy-egy járás anyagának összeállítására szintén annyit; a megyei összeállításra 6—6 hetet mindig két embert számítva, úgy kapunk

községnél	$12,000 \times 2 = 24,000$
városnál	$50 \times 14 \times 2 = 1,400$
jársnál	$425 \times 14 \times 2 = 11,900$
megyénél	$65 \times 45 \times 2 = 5,850$

Összesen 43,150 munkanapot.

Ha az egész munkát félév alatt vagy 180 munkanappal akarjuk elvégezni, szükséges e munkához 240 egyén, mely számhoz a statisztikai hivatal személyzete is járulván, az országos összeállítás is elkészíthető.

Ide természetesen nincs beszámítva a kéziratilag elkészült műnek nyomtatásával járó korrekturái munka s a kinyomatásra szükséges idő; bár ekkor már csekélyebb reudkivüli munkaerő

kell, újabb félév alatt pedig a nyomtatás is befejezhető, míg az előleges eredmény neány héttel a számlálás befejezése után volna már közölhető.

Ez azonban csak a javasolt új módszer melletti számlálás és az anyag ily módoni feldolgozására szól. De ne higyjük, hogy ha egészen az 1869-ki alapra állunk is és lajstromokkal számolva, megyei összeállításokat fogadunk el, valami nagy munkamegtakarításnak örvendhetnénk. Azok után, a miket a községi összeállítások megbizhatatlanságáról mondtam, és az egy évtized alatt szerzett tapasztalatok alapján, immár határozottan állítható, hogy az összes számlálási anyagot leszünk kénytelenek bekövetelni és a revisiót a számláló lajstromok alapján a községi áttekintésen kezdeni. Jobb munkát, a rosszabb rendszer mellett, csak így lehetne biztosítani; de hogy mily óriási munka ez, arról szólni sem akarok. Tény, hogy sokkal nehezebb a milliányi lap kezelésénél s bár hosszabb és terheesebb volna, a számláló anyag teljes kihasználását még sem engedné meg.

Az utolsó kérdés, noha talán a legfontosabb, a költség kérdése.

Itt is tagadhatatlan, hogy, ha jó munkát akarunk végezni, ki nem vonhatjuk magunkat az alól se, hogy jól meg is fizessük. A népszámlálás költségei következő rovatok alá foglalhatók: 1. A számláló minták nyomtatása és szétküldése; 2. a számlálásnál közreműködő vezető közegek s utóbb a számláló ügynökök oktatása; 3. a számlálás végrehajtása, vagyis a számláló ügynökök fizetése; 4. az összeállítás költségei ha községekben történik, csakis a rendkívüli munkaerő, mellette azonban a központban házbér, irodai felszerelés és munkapótlás; 5. a népszámlálási munka szerkesztése és kinyomtatása.

Bármily rendszer szerint hajtsuk is végre a számlálást, az említett rovatok szerinti költség mindig fennforog; különbség csak az arányokban és abban lesz, hogy kinek rovására írjuk a költséget. Az 1870-ki számlálás alkalmával nagy különbség létezett e tekintetben Ausztria és Magyarország között. Odaát a számlálás 600,000 frtnál többbe került s az állambndgetet alig terhelte másfélszázezer frt. Nálunk 265,000 frtba került a számlálás az államnak, községi költség alig volt, kivéve a szab. kir.

városoknál, melyek a számlálást saját erejükből voltak kötelesek végrehajtani és két megyénél (Csongrád és Naszód vidéke), melyek nem vettek igénybe állami segílyt.

Látni való tehát, hogy az 1870-ki számlálás költségei nemcsak túlságosan terbelték az állami budgetet, de igazságosan sem oszlottak el az ország egyes községeire. Csak a vidék által igénybe vett 170,000 frtnyi költség szerint 1000—1000 fejnek megszámlálása átlag 12 frtba került, csak hogy vettek megyék, melyekben ez 3—5 forintra rugott, holott ismét mások 30, 40 sőt 50 frtnál is többet felszámoltak. Ha az állami járulékok igénybe nem vett megyéket, s a szabad kir. városok önköltségeit a fentebbi országos átlag szerint számítjuk és Budapest 13,000 frtnyi számlálási költségét hozzáadjuk, akkor a tényleges számlálás — a számlálási nyomtatványokat és a központiköltségeket 93,000 frttal ezuttal számba nem véve — 202,000 frtba került.

Ezuttal a számlálás többre fog kerülni, akár a régi rendszer alapján, akár az általam javasolt rendszer alapján járunk el, ha ugyanis országszerte mindenütt lapokkal számlálunk, az anyagot pedig központilag feldolgozzuk. Többre pedig azért fog az kerülni, mert bárha tíz év óta közmiveltségileg sokat haladtunk, a számlálás megújításának szükségérzete nem terjedt el annyira a megfelelő körökben, hogy önként és ingyen jelentkező számos ügynökre lehessen számítani. A gazdasági hanyatlás, sokban a kiábrándulásnak nevezett elfogultság alkotmányos viszonyaink iránt s a lelkesedés — hogy ne mondjam hazafi kötelességérzet — majdnem teljes hiánya a közügyek iránt, alig engedi remélnem, hogy ezuttal többen kínálkozzanak e néhány napí munka elvállalására, mint 1869-ben, az alkotmányos korszak kezdete után csak néhány évvel és a közügyek iránti sokkal nagyobb érdekeltség korában.

Óhajtva óhajtom, bárha csalódnám, nem merem azonban magamat önámításban ringatni és attól tartok, hogy majd minden munkát meg fog kelleni fizetnünk. De ha így vagyunk, iparkodnunk is kell, hogy minél jobb munkát kapjunk s a tényleges számlálásnál egyéb se essék a vidék terhére.

Nehogy pedig az állami budgetet túlságosan terheljük, fogadjuk el az 1870-ki osztrák példát és hárítsuk át a költségek megfelelő részét a községre.

Sokkal igazságosabb eljárás lesz ez, mintha az ország

némely városait arra kényszerítjük, hogy az egész számlálás költségét viseljék, másokat meg támogatunk, míg ismét mások oly segélyösszeget vegyenek igénybe, melyek többé nem támogatás, hanem csak tisztán teljes és busás megfizetés czíme alatt szerepelhetnek.

Erre is két út kínálkozik. Vagy azt mondjuk ki egyszerűen, még pedig a törvényben, hogy a községek tartoznak beszolgáltatni a kormány által kiadott szabványok szerint, az egész számlálási anyagot, más munkával nem terheljük, de nem is kérdezzük meg, mily költséggel szerezték be az anyagot. Ez volna a legegyszerűbb eljárás. Vagy pedig beszolgáltatjuk a bizonyos kulcs szerint kivetendő költséget a községek által készpénzben s a központból fizetjük azután a tényleg fölmerült költségeket. Se egy, se más tekintetben nagy igazságtalanság nem esik a községeken; mert ha az állam érdekében van is főleg, megtudni összes népessége viszonyait, azért nem tagadható az sem, hogy minden rendezett közigazgatási községnek is hasonlóan érdekében van, hogy egy évtized alatt legalább egyszer tudja meg szám szerint és szabatosan, hogyan áll népességi tekintetben. Könnyen járulhat pedig a reá kivetendő költséghez, miután ez áron olcsóbban jut jobb dolgozatnak birtokába.

A költségkivetési kulcsot végül készen szolgáltatja az 1870-ki számlálás. Igaz, hogy akkor több munka esett a vidéken községi, járási és megyei áttekintések szerkesztése által, mintha lapok szerint számlálva, az összes anyagot a központban dolgoztatjuk föl. Bátran fölvebetni ily vidéki költségül 15 forintot ezer fejenkint s ekkor láthatjuk, hogy nincs is szó valami nagy teherről, melyet a községekre akarnánk ruházni. Egy 500 lakosu kis falu, például, e szerint 7 frt 50 krral járulna a népszámlálási költségekhez, 20,000 lakosu városnak pedig 300 frtba kerülne az egész művelet, a mit mindenesetre megbirhat bármelyikök.

Azt is bátran ki lehetne újra mondani — mint szabály volt 1870-ben — hogy a községi jegyzők hivatalból kötelesek egy-egy számláló ügynök teendőit végrehajtani, míg tanítók, kántorok stb. csak mérsékelt napdíjat igényelhetnek, lelkészek és papok pedig a hatósági tisztviselők mellett a felülörködéssel volnának megbizandók.

Az egész költséget következőleg lehetne vázlatilag előirányozni:	1880-ra	Került pedig 1870-ben:
Számláló minták nyomtatása	60,000 frt,	45,900 frtba,
Egyéb munkálati nyomtatványok	5,000 »	4,200 »
7000 számláló ügynök oktatása 5 napon át 2 ftjával	70,000 »	—
Ugyanannyinak 10 napi számláló működése	140,000 »	156,000 »
Központi feldolgozás mellett 240 munkás 180 napon át 1, 2 és 3 forintjával	80,000 »	20,000 »
Vidéken felmerülő munkaköltség	5,000 »	21,300 »
Központi házbér	5,000 »	} 11,300 »
Irodai felszerelés	10,000 »	
A mű szerkesztése és ki-nyomatása	15,000 »	10,000 »

Összesen 390,000 frt 270,000 frtba.

Az új népszámlálás ennél fogva — mint látjuk — 220,000 — illetőleg, ha a föl nem számolt, de tényleg megvolt költségeket is tekintjük — csak 95,000 frttal többre kerülne talán mint tiz évvel ezelőtt, de az államot ezért csekélyebb összeg terhelné mint akkor. Ugyanis ha a vidékre 15 frt költségei vetünk ki 1000—1000 fej megszámlálására s ügyelünk arra, hogy az többre ne is kerüljön, ez 16 millió lakosnál 240 frtot tesz, mely levonatván a kimutatott összes költségekből, az állam-budgetre csak 150,000 frt fedezendő teher esnék.

Ily alapon azonban oly számlálási eredményt lennének képesek felmutatni, mely méltán fogna sorakozhatni a velünk egy időben végrehajtott külföldi munkálatok mellé.

KELETI KÁROLY.